

In twee culturen leven

Duitse gedichten van Turkse migranten in de klas

Wie een willekeurige klas in de bovenbouw van een school in de randstad binnenstapt, maakt grote kans daar een leerlingenpopulatie met een uiteenlopende culturele achtergrond aan te treffen. De meeste leraren zullen hiermee rekening houden wanneer ze hun lessen geven. Dit geldt zeker ook voor de talenleraren want taal is bij uitstek het medium waar cultuurverschillen zich kunnen manifesteren. Ook lessen in vreemde talen zijn geschikt om een bijdrage aan multicultureel onderwijs te leveren, wanneer men gebruik maakt van teksten die raakpunten met de eigen wereld van de leerlingen hebben. Naast zakelijke teksten komen ook literaire teksten in aanmerking, vooral wanneer ze de persoonlijke omstandigheden van de leerlingen aanspreken en hen uitnodigen tot identificatie met de fictieve personen.

Een bijzondere rol is hier weggelegd voor de werken die door allochtone auteurs zijn geschreven. In Nederland en in bijna alle buurlanden bestaat een groeiende migrantenliteratuur. Dit is zeker ook in Duitsland het geval, waar o.a. Turkse dichters van zich doen spreken. In dit artikel geef ik de reacties weer van leerlingen met een Turkse en een niet-Turkse achtergrond op een aantal Duitse migrantengedichten en laat ik zien hoe deze teksten een bijdrage kunnen leveren aan de totstandkoming van wederzijds begrip tussen leerlingen van verschillende afkomst. Bovendien kunnen deze teksten als verrijking van het literatuurprogramma gezien worden. Turkse migranten schrijven bij voorkeur korte verhalen en romans, zoals onlangs in het artikel 'Tulpen in de vrieskou' (Sanburkan en Tuk 1996) is beschreven. Daarnaast zijn gedichten in de Turkse traditie heel belangrijk. De Turken beschouwen zich als een heel poëtisch volk. Een westerse turkoloog heeft eens gezegd: 'Men vindt geen Turk die niet vanaf zijn vijftiende levensjaar poëzie schrijft' (Sanburkan 1986). Gedichten zijn meestal geschikt om in de klas te behandelen omdat ze kort zijn en dikwijls de meest subjectieve uitingen van een auteur verwoorden. Ondanks het feit dat het gaat om gedichten die in Duitsland zijn gesitueerd, kunnen ze ook de leerlingen in Nederland de ogen openen voor de specifieke omstandigheden waaronder migrantengroepen hier leven.

Keuze van de teksten

Ik heb een lessenserie ontwikkeld, waarvoor ik vijf gedichten heb gekozen. Vier behandelen het dilemma van het leven van een migrant in een vreemd land en het gevoel van miskenning en het vijfde gedicht gaat over het voor migranten zo belangrijke probleem van het leren van een vreemde taal. Van Yüksel Pazarkaya zijn de gedichten 'fremde ist wo du gekränkt wirst', dat de problematiek behandelt van de migrant die zich in de nieuwe maatschappij achtergesteld voelt, en 'deutsche sprache', een ode aan de taal van het land van de dichters en de denkers waar de dichter zich als in een tweede vaderland voelt. Het gedicht 'Die Fremde ist auch ein Haus' van Aras Ören behandelt de problematiek van de migranten van de tweede generatie die gedwongen zijn in twee culturen te leven en zich vertwijfeld beginnen af te vragen waartoe zij eigenlijk behoren. Berusting klinkt uit het gedicht 'Dilemma der Fremde' van Mevlüt Asar waarin de afwijzende houding van de medeburgers in zijn tweede vaderland verwoord wordt. Het gedicht 'Dazwischen' van de dichteres Alev Tekinay, ten slotte, toont hoe iemand tussen twee landen heen en weer geslingerd kan worden. Het gaat om iemand die het niet lukt om zich geheel in zijn tweede vaderland thuis te voelen en iedere dag door heimwee verteerd wordt. De dichters Yüksel Pazarkaya en Aras Ören zijn reeds in een eerdere bijdrage in *Levende Talen* over Duitse migrantenliteratuur voorgesteld (Sanburkan en Tuk 1996). Ze behoren tot de eerste generatie gastarbeiders die na het wervingsverdrag 1961 naar de Bondsrepubliek Duitsland zijn gekomen en daar romans en gedichten zijn gaan schrijven. Mevlüt Assar is na de militaire putsch van 1980 naar Duitsland gekomen en werkt nu als leraar in Duisburg. Alev Tekinay behoort tot de groep van vrouwelijke Turkse schrijvers, die steeds belangrijker wordt. Zij kwam als jong meisje naar Duitsland, waar ze een gymnasiumopleiding volgde en aansluitend in München germanistiek studeerde. Zij is thans docente aan de universiteit van Augsburg. 'Dazwischen' staat in de bundel *Ich habe meine Füße auf zwei Planeten*, een uitgave van het project 'Bouwstenen voor intercultureel onderwijs' (Orthen en Schijns 1995); de andere vier gedichten zijn te vinden in Wenderott (1993). Wie zich op het gebied van de Duitse migrantenliteratuur wil oriënteren, kan alle informatie vinden in de bibliografie die onlangs verschenen is (Demir 1995).

Keuze van de klassen

Ik heb gewerkt in een viertal 4-havoklassen met Duits in het examenpakket in drie verschillende scholen.

Omdat ik nieuwsgierig was naar de reacties van groepen van leerlingen met een verschillende culturele achtergrond heb ik zeven leerlingen van Turkse afkomst van een school met voornamelijk allochtone leerlingen gevraagd een keuze uit de vijf gedichten te maken en te beschrijven welke gedachten en gevoelens tijdens het lezen bij hen opkwamen. Ik had deze vragen graag aan méér leerlingen gesteld, maar er waren op de betrokken school niet méér Turkse leerlingen die Duits als examenvak gekozen hadden. Vervolgens heb ik dezelfde vragen gesteld aan zeven niet-Turkse leerlingen uit een 4-havoklas van een andere school. Ik wilde weten of deze leerlingen een andere voorkeur voor Duitse migrantengedichten zouden hebben en anders op deze gedichten zouden reageren dan Turkse leerlingen. Uit de resultaten bleek dat dit inderdaad het geval was. Omdat ik graag wilde weten of de verschillen niet toevallig waren, heb ik dezelfde gedichten nog eens voorgelegd aan 40 leerlingen uit twee 4-havoklassen van een andere school, waaronder slechts enkele leerlingen van allochtone, maar niet van Turkse afkomst (één uit Suriname, één uit Indonesië en drie uit Marokko).

Werkwijze in de klas

De lessenserie nam in alle klassen drie contacturen in beslag. In de eerste les werd ingegaan op het verschijnsel emigrant en immigrant in de Duitse literatuurgeschiedenis. Als voorbeelden van de eerste groep kwamen bijvoorbeeld Heinrich Heine, Thomas Mann en Bertolt Brecht aan de orde. Bekende dichters als Paul Celan en Aldelbert von Chamisso kunnen tot de tweede groep gerekend worden; zij stammen respectievelijk uit Roemenië en Frankrijk. De laatste drie decennia is er een nieuwe groep immigranten naar Duitsland gekomen. Het zijn voornamelijk Turkse dichters die sinds 1961 het literaire klimaat van het Duitse taalgebied hebben verrijkt. Als introductie op de lessenserie konden de leerlingen kennismaken met één van hen door te kijken naar een video-opname van Claus Wenderott uit Duisburg, waarop de Turkse migrantendichter Fakir Baykurt zijn gedicht 'Yoruludum/Müde' in twee talen voorleest.

Vervolgens heb ik gesproken over de mogelijke aanwezigheid van zogenaamde 'open plekken' in literaire teksten. Vanuit de receptie-esthetica wordt namelijk verondersteld dat de wereld van een literaire tekst niet geheel vastligt, maar door de lezer vanuit steeds veranderende perspectieven wordt gecreëerd (Iser 1970). De leerlingen hebben zo de kans om hun privégedachten en gevoelens toe te voegen aan hetgeen verteld wordt. Na deze introductie heb ik de vijf gedichten uitgedeeld en de leerlingen gevraagd ze in stilte te lezen.

In de volgende les heb ik een vragenlijst uitgedeeld en de leerlingen verzocht uit een set van vijf gedichten er twee te kiezen die hen het meeste aanspraken en ook te vertellen waarom ze deze keuze gemaakt hadden.

De vragenlijst bevatte o.a. de volgende vragen:

- Schrijf eens spontaan op wat je denkt en voelt nadat je het gedicht gelezen hebt.
- Waarom doet het gedicht je iets?
- Waarom vind je het gedicht goed?

De eerste twee vragen waren open, zodat de leerlingen vrij en onafhankelijk van elkaar hun mening konden formuleren. Bij de derde vraag konden de leerlingen kiezen uit volgende mogelijkheden:

Ik vind het gedicht goed omdat ik

- het makkelijk kan begrijpen
- het me aangrijpt
- het de werkelijkheid goed beschrijft
- het mooi klinkt
- de vorm mooi is
- het interessante vergelijkingen bevat
- het een aansprekend probleem behandelt
- het iets vertelt over het leven van migranten

Toen alle leerlingen aan het einde van het tweede lesuur met hun werk klaar waren, heb ik de vragenlijsten ingenomen en thuis alle reacties op één blad samengevat. In het derde lesuur heb ik de samenvatting van alle reacties in de klas uitgedeeld met de opdracht: 'Bekijk eens goed wat de anderen hebben geschreven en kies, nadat je de gedichten nog eens gelezen hebt, er één uit die je nu het meeste aanspreekt en probeer samen met je buurman/vrouw je keuze opnieuw te motiveren. Er volgde een onderwijsleergesprek met de hele klas waarbij de individuele reacties van zowel de Turkse als niet-Turkse leerlingen als uitgangspunt genomen werden. Bij deze werkwijze worden de leerlingen geconfronteerd met elkaars meningen zonder dat het als bedreigend overkomt, want alle reacties op de samenvatting zijn anoniem. Het is interessant te zien hoe een bepaald gedicht op deze wijze in de klas tot leven komt. Aan het einde van de lessenserie gaven de leerlingen antwoord op de vraag 'Wat heb je aan deze lessenserie als geheel gehad?' Het bleek dat de leerlingen – nu ze zo geconfronteerd waren met het leven van migranten – meer begrip voor hun levensomstandigheden konden opbrengen.

Resultaten van de lessen

Bij het vermelden van de voorkeur voor bepaalde gedichten duid ik de leerlingen van Turkse afkomst als groep A aan en de leerlingen van niet-Turkse afkomst als groep B. De voorkeur zag er als volgt uit:

gedicht	groep A (n = 7)	groep B (n = 47)
'Dazwischen' (Alev Tekenay)	3	37
'fremde ist wo du gekränkt wirst' (Yüksel Pazarkaya)	2	13
'deutsche sprache' (Yüksel Pazarkaya)	1	12
'Dilemma der Fremde' (Mevlüt Asar)	1	15
'Die Fremde ist auch ein Haus' (Aras Ören)	7	9

De van oorsprong Turkse leerlingen hadden een grote voorkeur voor 'Die Fremde ist auch ein Haus', maar de niet-Turkse leerlingen kozen in meerderheid voor 'Dazwischen'. Ook enkele andere allochtone leerlingen hadden toevallig dezelfde voorkeur.

'Die Fremde ist auch ein Haus' tematiseert het loslaten van de Turkse identiteit in het nieuwe vaderland. Het is merkwaardig dat dit gedicht door een dichter uit de eerste generatie migranten geschreven is. Het tweede gedicht, 'Dazwischen', dat het probleem van het 'heimwee' behandelt, is door een auteur van de tweede generatie migranten geschreven. De overige drie gedichten scoorden bij groep van niet-Turkse leerlingen ook heel hoog.

Om te illustreren hoe de reacties waren, geef ik eerst een keuze uit de antwoorden op de twee open vragen die betrekking hebben op de twee meest gekozen gedichten en tot slot nog een aantal reacties op de overige drie gedichten.

- 'Dazwischen'

Dazwischen

Jeden Tag packe ich den Koffer
ein und dann wieder aus.

Morgens, wenn ich aufwache,
plane ich die Rückkehr,
aber bis Mittag gewöhne ich mich mehr
an Deutschland.

Ich ändere mich
und bleibe doch gleich
und weiß nicht mehr,
wer ich bin.

Jeden Tag ist das Heimweh
unwiderstehlicher,
aber die neue Heimat hält mich fest
Tag für Tag noch stärker.

Und jeden Tag fahre ich
zweitausend Kilometer
in einem imaginären Zug
hin und her,
unentschlossen zwischen
dem Kleiderschrank
und dem Koffer,
und dazwischen
ist meine Welt.

Alev Tekinay

Vraag: 'Schrijf eens spontaan op wat je denkt en voelt.'

- De heimwee naar Turkije. Je verlaat je eigen land om naar Duitsland te gaan. Maar je weet niet wat je te wachten staat (A).

- Een Turkse man die heimwee naar Turkije heeft, maar hij kan niet kiezen. Zo denken mijn ouders er ook over, ik denk het ook, maar niet als de dichter (A).
- Dat ze zo'n heimwee hebben en eigenlijk terug willen. Ik vind het heel erg dat ze dat voelen, dat ze niet gewoon op hun gemak zijn (B).
- Een beetje droevig, ik denk dat degene die dit geschreven heeft, verdriet had (B).
- De twijfel over wel of niet doen, heb ik ook vaak (B).
- Dit gedicht vond ik mooi geschreven, ik voelde gewoon de 'verlorenheid' van de dichter. Het spreekt mij erg aan (de onzekerheid die naar voren komt) (B).

Vraag: 'Waarom doet het gedicht je iets?'

- Wanneer ik het lees, zie ik de toestanden die mijn ouders allemaal hebben meegemaakt (A).
- Omdat ik hetzelfde gevoel als in dit gedicht heb (A).
- Dat de emigranten in een land het toch wel erg moeilijk hebben. Het is zielig (B).
- Omdat ik meevoel met hem, hoe graag hij eigenlijk terug wil naar zijn vaderland (B).
- Omdat iedereen zich wel eens zo voelt (B).
- Omdat ik ook zoiets heb meegemaakt, ik kom uit Indonesië en woon in Nederland (B).
- Ik begrijp wat hij zegt. Ik voel me ook Nederlander en Marokkaan, voel me ook alsof ik in twee culturen/werelden zit (B).
- Omdat mijn ouders gescheiden zijn en mijn vader ver weg woont (B).

Als antwoord op de gesloten vraag waarom ze dit gedicht goed vonden, meldden leerlingen van zowel Turkse als niet-Turkse afkomst dat dit voornamelijk was omdat het gedicht makkelijk te begrijpen was, de werkelijkheid goed beschreef en hen aangreep. De leerlingen met een niet-Turkse achtergrond gaven daarnaast ook aan dat ze het gedicht goed vonden omdat het een probleem behandelde dat hen aansprak. Uit de reacties blijkt dat de Turkse leerlingen zich sterk met het 'lyrische ik' in het gedicht identificeren. In het bijzonder herinnerde het gedicht hen aan de situatie die ze zelf thuis beleefden. Het heimweegevoel was ook bij hen aanwezig maar werd toch steeds meer met de ouders geassocieerd. Dat het gedicht in Duitsland gesitueerd is, speelt daarbij geen grote rol.

Niet alleen de Turkse leerlingen konden zich in de situatie inleven, ook leerlingen met een andere allochtone achtergrond reageerden op gelijke wijze. De niet-Turkse leerlingen werden geraakt door de levensomstandigheden van het 'lyrische ik'. Het heimweegevoel wekte diep medelijden op. Ook bij hen was soms sprake van identificatie. Deze leerlingen projecteerden hun eigen levensomstandigheden in het gedicht en in een enkel geval herinnerde het hen ook aan de situatie thuis. Het gedicht greep hen in het algemeen sterk aan, zij beschouwden het als een goede weergave van de werkelijkheid en vonden het goed omdat het hen iets vertelde over het leven

van migranten. Natuurlijk is het voor deze leerlingen ook belangrijk dat dit gedicht makkelijk te begrijpen is.

- 'Die Fremde ist auch ein Haus'

Aras Ören

Die Fremde ist auch ein Haus

*Kopie eines von Emine geschriebenen Briefes
an den türkischen Generalkonsul in Berlin
und an den Berliner Innensenator:*

Sehr geehrte Herren,
wenn ich etwas Falsches schreibe, verzeihen Sie mir
dieses Falsche, aber nehmen Sie mein Schreiben trotzdem an.
Weil ich im Paß meines Vaters stehe,
passiert mir alles, was meinem Vater passiert,
von der Steppe angefangen, die er hinter sich herschleift,
seit nämlich (wie ein Mann im Flugzeug erzählte)
zu Ende der fünfziger Jahre ein Bagger in die Steppe
kam und anfang, den Boden aufzuwühlen.

Hinter dem Bagger erschien eine Straße, die Fremde begann.
Die Fremde begann schon in der Heimat, aber mein Vater
nannte sie »Deutschland«.
Ich nenne sie jetzt »Türkei«.

Als ich herkam, war ich fünf Jahre alt.
Seit zehn Jahren bin ich hier, meine Brüder
sind in Berlin geboren.
Wo ist jetzt meine Fremde, wo meine Heimat?
Die Fremde meines Vaters ist meine Heimat geworden.
Meine Heimat ist die Fremde meines Vaters.

Streichen Sie bitte meinen Namen
im Paß meines Vaters.
Ich möchte einen eigenen Paß in der Tasche haben.

Wer mich danach fragt, dem will ich
ehrlich sagen, wer ich bin,
ohne Scham, ohne Furcht
und fast noch ein bißchen stolz darauf.
Das Jahrhundert, in dem ich lebe,
hat mich so gemacht:
geboren 1963 in Kayseri,
Wohnort: Berlin-Kreuzberg.

Emine

Vraag: 'Schrijf eens spontaan op wat je denkt en voelt.'

- Het komt overeen met wat ik denk. Ik voel mezelf meer een buitenlander in Turkije dan in Nederland; de meeste mensen kunnen dat niet begrijpen (A).
- Dit gevoel ken ik ook. Mijn ouders denken heel anders over Nederland als ik. Ik ben hier gekomen en Nederland is voor mij mijn vaderland. Maar voor mijn ouders is dat niet zo (A).
- De schrijver heeft volgens mij gelijk. Ik weet ook niet waar ik eigenlijk thuishoor. Want als ik in Turkije ben, dan ben ik daar een vreemdeling. In het gedicht zie ik mijzelf (A).

- Het heeft wat met mij te maken (B).
- Dat Nederland ook mijn land is (B).
- Best eigenaardig, wat vreemd is voor de zoon is niet vreemd voor de vader en omgekeerd (B).

Vraag: 'Waarom doet het gedicht je iets?'

- Omdat ik mezelf in haar zie. Nederland is voor mij even belangrijk als Turkije. Ze vertelt heel mooi. Wat ze over haar vader zegt, spreekt me aan (A).
- Ik ben het met het meisje eens (nl. wat ze denkt over Duitsland). Dat Turkije meer een buitenland voor haar is, anders dan de vader erover denkt (A).
- Mijn eigen toestand met mijn ouders. Ik voel me in Nederland meer thuis dan mijn ouders (A).
- Omdat ik een Turks meisje ben, is het moeilijk tussen twee culturen te leven. Soms twijfel je zelf ook waar je eigenlijk bij hoort (A).
- Als men er dieper over nadenkt, over welk land je vaderland is, dan zal je het met de schrijver eens zijn (A).
- Wat je ook doet, je hoort er niet bij (B).
- Zo zie ik het ook (B).
- Ik vind het heel wat dat een zoon zo op zijn vader lijkt (B).
- Originele vorm (B).
- Omdat dat nu ontzettend speelt bij jongeren. Ze leven in twee culturen en kunnen moeilijk kiezen (B).

Dit gedicht maakte de meeste indruk op de Turkse leerlingen. Als antwoord op de gesloten vraag waarom ze dit gedicht goed vonden, meldden ze dat zij zich heel gemakkelijk in de beschreven situatie konden verplaatsen. Ook zij ervoeren het leven in twee culturen aan den lijve en bevestigden dat zij ook regelmatig twijfelden waar ze eigenlijk bij hoorden. Enkele schreven dat ze zich meer buitenlander in Turkije dan in Nederland voelden, hetgeen niet door iedereen begrepen werd. Omdat ze 'Emine' als meisjesnaam kenden, zeiden zij onder de indruk te zijn van hetgeen zich tussen de vader en de dochter afspeelde. Volgens hen werd in dit gedicht heel goed de werkelijkheid beschreven op een manier die hen aangreep. Ook hier is weer opvallend dat het niet uitmaakt of het gedicht in een ander land gesitueerd is. Herhaaldelijk werd naar overeenkomsten in de leefsituatie in Nederland verwezen. Ook andere allochtone leerlingen voelden zich aangesproken en merkten op dat Nederland ook van hen is.

Omdat de niet-Turkse leerlingen de meisjesnaam uit het onderschrift niet allemaal herkenden, werd het 'lyrische ik' in het gedicht als jongen voorgesteld. De kloof tussen vader en zoon sprak hen bijzonder aan. Deze groep reageerde in het algemeen echter toch meer afstandelijk en herkende het beschrevene als een probleem dat thans bij veel jongeren speelt. Zij bevestigden dat het gedicht met veel gevoel voor de situatie beschreven was en diepe indruk op hen maakte. De briefvorm vond men origineel.

Bij de drie andere gedichten riep de vraag 'Waarom doet het gedicht je iets?' de volgende reacties op:

- 'deutsche sprache'

Yüksel Pazarkaya

deutsche sprache

**die ich vorbehaltlos liebe
die meine zweite heimat ist
die mir mehr zuversicht
die mir mehr geborgenheit
die mir mehr gab als die
die sie angeblich sprechen**

**sie gab mir lessing und heine
sie gab mir schiller und brecht
sie gab mir leibniz und feuerbach
sie gab mir hegel und marx
sie gab mir sehen und hören
sie gab mir hoffen und lieben
eine welt in der es sich leben läßt**

**die in ihr verstummen sind nicht in ihr
die in ihr lauthals reden halten sind nicht in ihr
die in ihr ein werkzeug der erniedrigung
die in ihr ein werkzeug der ausbeutung sehn
sie sind nicht in ihr sie nicht**

**meine behausung in der kälte der fremde
meine behausung in der hitze des hasses
meine behausung wenn mich verbiegt die bitterkeit
in ihr genoß ich die hoffnung
wie in meinem türkisch**

- Alles wat ik in Nederland heb en krijg, geeft mij voldoening. Ik zelf behoor meer in Nederland dan in Turkije. Ik voel mezelf thuis in Nederland. In Turkije voel ik mezelf een buitenlander, een toerist (A).
- Het meekrijgen van de cultuur, terwijl het niet je eigen cultuur is, maar toch beseffen dat je 'anders' bent (B).
- 'Dilemma der Fremde'
  - Ik voel met de schrijver mee, omdat ik mensen ken, bijvoorbeeld mijn ouders die in dezelfde situatie zitten. Als ik het gedicht lees, begin ik aan mijn ouders te denken. Ik heb niet zo'n heimwee maar zij hebben na zoveel jaar een steeds groter wordend heimwee (A).
  - Omdat ik soms als ik op vakantie in Turkije ben, hetzelfde over Nederland denk (A).
  - Je voelt je als buitenlander vaak opgelaten. Je rijdt niet in een Mercedes. Er zijn grote verschillen tussen jouw geboorteland en het land waar je nu woont. Het land waar je nu woont is de baas (B).
- 'fremde ist wo du gekränkt wirst'
  - Het spreekt me aan. Ook al word ik niet gediscrimineerd - ik ken wel veel personen die wel gediscrimineerd worden (A).

- Omdat wij door sommige mensen vreemd aangekeken worden (A).
- Als je beledigd wordt, voel je je rot en dat is gewoon lullig voor je (B).
- Ik werd vroeger ook wel gepest en ik zelf heb ook zat mensen gepest (B).
- Ik lees dit gedicht door de ogen van een kind dat gepest wordt. Hoe machteloos het is, maar toch in het laatste couplet een positieve raad (B).
- In dit gedicht is het heel duidelijk beschreven. Zo voel ik het ook; je bent pas vreemd als mensen je vreemd vinden (B).

De overige reacties zijn als volgt samen te vatten. Naar aanleiding van het gedicht 'deutsche sprache' merkte een leerling op dat zij hetzelfde gevoel had als ze in Nederland was en een andere leerling besefte bij het lezen dat hij in Nederland als 'anders' werd beschouwd. De overigen vonden dat het gedicht de werkelijkheid goed beschreef en hen over het leven van migranten informeerde.

Het gedicht 'Dilemma der Fremde' herinnerde de Turkse leerlingen weer aan de situatie bij hen thuis en in het bijzonder aan het heimwee van hun ouders. Een andere leerling identificeerde zich met het 'lyrische ik' en zei dat hij zich als buitenlander vaak opgelaten voelde omdat hij onderdeed voor andere landgenoten. De niet-Turkse leerlingen vonden dat de werkelijkheid in de gedichten goed beschreven werd en voelden medeleven met migranten die in dergelijke omstandigheden verkeren. Het gedicht 'fremde ist wo du gekränkt wirst' deed de Turkse leerlingen aan discriminatie denken. Hoewel zij zeiden zelf niet direct daarmee te maken te hebben, waren gevallen daarvan hen wel bekend en verklaarden zij dat ze soms wel 'vreemd' aangekeken werden. De niet-Turkse leerlingen plaatsen het gedicht in een breder verband. Het beschrevene deed hen denken aan het pesten waarvan zij ooit slachtoffer zijn geweest en waaraan ze soms zelf hadden meegedaan. Zij vonden het een belangrijk probleem dat in de werkelijkheid veel voorkomt en waardeerden het dat het gedicht met een positief advies afsluit.

Conclusies en aanbevelingen

Samenvattend kan men stellen dat het lonend is geweest om gedichten van migranten in de Duitse les te bespreken. Ze bieden alle leerlingen in de klas de mogelijkheid om vanuit hun verschillende culturele achtergrond een bijdrage aan de discussie te leveren. Wanneer men hen schriftelijk op de teksten laat reageren, is er een kans dat ze zich echt betrokken gaan voelen en bereid zijn hun persoonlijke ervaringen kenbaar te maken (Tuk 1994). Per slot van rekening wordt een kunstwerk pas echt als zodanig herkend als de lezer zijn zienswijze kan toevoegen. Het is opvallend dat er blijkbaar verschillen in voorkeuren voor bepaalde teksten bij Turkse en niet-Turkse leerlingen bestaan. Hoewel het aantal Turkse leerlingen bij mijn lessen door omstandigheden beperkt was, zou het kunnen zijn dat deze voorkeur ook bij grotere groepen bestaat. Als dit zo is, zou men hier

mee bij de tekstkeuze rekening kunnen houden, vooral als men in de klas te maken heeft met leerlingen met een verschillende culturele achtergrond. Voor het literatuurprogramma van het vak Duits zouden teksten van migrantendichters uit de Bondsrepubliek Duitsland zeker een meerwaarde kunnen hebben.

Bovendien zou het heel goed mogelijk zijn dat alle leerlingen in de klas door het lezen van dergelijke gedichten hun attitude ten opzichte van andere culturen gaan veranderen en meer begrip zullen tonen voor klasgenoten die daaruit afkomstig zijn. In de klassen waar ik deze gedichten heb behandeld,

waren de reacties positief. Een leerling schrijft bijvoorbeeld: 'Dat ze tussen twee werelden leven en het soms moeilijk hebben; ik denk nu anders over hen.' En een andere leerling concludeert: 'Ik heb nu echt eens iets van een buitenlander zelf gehoord (gelezen), wat hij denkt, hoe hij zich voelt en nu kan ik hem nog beter begrijpen dan eerst. Dus heb ik er zeker wat aan gehad.' En een derde leerling zegt samenvattend: 'Ik kijk nu anders tegen die mensen aan.' Gedichten die op deze wijze gewaardeerd worden, kunnen een belangrijke verrijking van het vreemdetaalprogramma vormen.

Literatuur

- Demir, T., *Türkische Literatur in deutscher Sprache*, Wuppertal: Sekretariat für gemeinsame Kulturarbeit in Nordrhein-Westfalen, 1995.
- Iser, W., *Die Appellstruktur der Texte*, Konstanz: Universitätsverlag, 1970.
- Orthen, B., en Y. Schijns, *Ich habe meine Füße auf zwei Planeten. Duitstalige migrantenliteratuur*, Leiden: RUL, 1995. Bouwstenen voor intercultureel onderwijs 10, niveau 2.
- Sanburkan, E., De Turkse roman en het Turkse korte proza, in: S. Reinders-van Aarle e.a. (red.), *2. Tanisma Voortgezet*, Den Haag: NBLC, 1986, 113.

- Sanburkan, E., en C. Tuk, Tulpen in de vrieskou, in: *Levende Talen* 514 (1996), 552-557.
- Tuk, C., *Duitse lyriek in de Nederlandse school*, Utrecht: Albrecht, 1994.
- Wenderott, C. (red.), *Der besondere Blickwinkel. Texte der 'Migrantenliteratur'*, Essen: GH, 1993.

Cees Tuk

Is vakdidacticus Duits aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en gepromoveerd op een onderzoek over Duitse lyriek in de Nederlandse school. Tevens is hij lid van de commissie Begeleiding invoering Arabisch en Turks in het voortgezet onderwijs.

Staatssecretaris Netelenbos **studiedag** in 'Nieuwe media in het talenonderwijs'

Op zaterdag 15 november wordt op het A. Roland Holst College in Hilversum de studiedag 'Nieuwe media in het talenonderwijs' gehouden. Deze is bestemd voor docenten in het voortgezet onderwijs, beroepsonderwijs en volwasseneneducatie die Nederlands, Frans, Duits, Engels, NT2, Spaans, Italiaans, Fries, Arabisch, Turks of Russisch doceren. Doel van de studiedag is een aanzet te geven tot succesvolle integratie van Informatie- en communicatietechnologie (ICT) in de talenvakken. De organisatie van de dag is in handen van de Vereniging van Leraren in Levende Talen en CPS.

Na de plenaire inleiding door staatssecretaris Netelenbos van OCenW volgen er drie rondes workshops, waarin aandacht wordt gegeven aan de nieuwe mogelijkheden die ICT biedt voor de talen. In totaal worden zeventig workshops aangeboden. Twintig daarvan worden verzorgd door de educatieve uitgeverij. Hierin presenteert de betreffende uit-

gever een product of dienst. In de vijftig overige presentaties wordt per vak aandacht besteed aan een breed scala van ICT-onderwerpen zoals: ICT-beleid, toepassing van specifieke programma's, e-mailprojecten moderne vreemde talen en het didactisch nut van Internet. Voor degenen die nog weinig van Internet hebben gezien maar hier graag

eens wat meer van willen weten, zijn er speciale workshops. Ook voor meer gevorderde Internet-gebruikers zijn er workshops.

's Middags is er de mogelijkheid om deel te nemen aan een forumdiscussie met als thema 'De computer in het talenonderwijs: verrijking of verarming; verdieping of vervluchtiging?' In de pauzes is er gelegenheid om de uitgeverij te bezoeken.

De studiedag duurt van 10.00 tot ongeveer 16.30 uur. Leden van de vereniging krijgen programma en aanmeldingsformulier thuisgestuurd. Niet-leden kunnen zich aanmelden via het Bureau Levende Talen, 020-6739424 (ook fax) of via CPS, 033-4534303.